

Konkordiebog og Kirkeordinans

Om den danske kirkes konfessionelle status i slutningen
af 1500-tallet

Adjunkt, ph.d., cand.theol., Rasmus H.C. Dreyer
Københavns Universitet

Abstract: The *Book of Concord* (1580) is the normative collection of confessions in the worldwide Lutheran Church. The present Danish Lutheran Church is an exception due to Danish King Frederik II's rejection of the *Book of Concord* in 1580. This article reviews the historical background for the *Book of Concord* and especially the history and theology of the *Formula Concord*. It pays special attention to the use of Luther and *Confessio Augustana (Invariata)* as theological authorities in *Formula Concord*. In Denmark, Philippist theology was the predominant way of thinking theology in the late 16th century, yet it is not barely the contrast to a presumed Gnesiolutheran biased *Formula Concord*, which can explain the Danish rejection of *Book of Concord* and *Formula Concord*. Denmark already had a collection of confessions, a *corpora doctrinae*, the article argues, in form of its *Church Ordinance* (1537/39) (co-authored by Wittenberg-theologian Bugenhagen) and i.a. the Niels Hemmingsen authored legislative documents, *De Tabella de Coena Domini* (1557) and the *Foreigner's Articles* (1569). Furthermore, Danish foreign policy was to a greater extent than the other Lutheran countries bound by an expectation of Catholic reaction and for that reason the need for a pan-Protestant alliance. In this way, the Danish process of fixing a Lutheran confession resulted in a more pragmatic way of being a confessional Lutheran church and state.

Key words: Book of Concord – Formula Concord – confessionalization
– Danish Reformation – Jakob Andreae – Niels Hemmingsen

Indledning

På verdensplan er *Konkordiebogen* fra 1580 den lutherske kirkes bekendelsessamling; i princippet er det denne kirkes kanon eller med et samtidigt ord dens *corpus doctrinae*. *Konkordiebogen* rummer de tre klassiske, oldkirkelige bekendelser, Melanchthons *Confessio Augustana* (i dens uændrede udgave, 1530), Luthers *De Schmalkaldiske Artikler* (1536-37), Melanchthons traktat om pavens magt (s.å.) samt *Luthers Lille og Store Katekismus* (1529) og endelig nyskabelsen: *Kon-*

kordieformlen (1577). Formlen og siden den samlede *Konkordiebog* vandt ved dens samling tilslutning fra 86 dengang lutherske lande og byer, hvilket var ca. en tredjedel af de daværende lutherske områder. Deriblandt reformationens hjemland, dvs. de efter nederlaget i den schmalkaldiske krig i 1547 to Sachsen'er (regeret af hhv. den ernestinske og albertinske linje). Den mest bemærkelsesværdige undtagelse var den førende lutherske magt Danmark-Norges fravær blandt de tilsluttende lande. Denne afvisning gælder stadig for den danske reformationskirkes fortsætterkirker (folkekirkerne i Danmark, Norge og bilande).

Konkordieformlens hovedforfatter – og selve *Konkordiebogens* endelige redaktør – Tübingen-teologen Jakob Andreae (1528-1590) forsøgte gentagne gange at vinde opbakning til projektet blandt de danske teologer, men dette mislykkedes. Afvisningen fra Niels Hemmingsen (1513-1600), som var blevet filippismens hovednavn efter Melanchthons død i 1560, var afgørende. Det danske kongehus under Frederik II (og hans familiemedlemmer i hertugdømmerne) undlod på samme vis at yde sagen opbakning.¹ Frederik II var gennem sin søster, Anna, besvogret med hertugfamilien, og dermed konkordieteologiens primære protagonister i Wittenberg, men demonstrativt brændte han i stedet den færdige *Konkordiebog* på sit slot Antvorskov. Han forbød også per kongebrev *Konkordiebogen* i sine egne riger og lande: Dette "Opus concordiae" rummede nemlig en lærdom, "som Os og Vore Kirker er fremmed og ubevont" og til fare for den enighed (altså *concordia*), der allerede herskede i den danske kirke. Af samme grund indførtes der forbud mod salg og indførelse af *Konkordiebogen*, tillige skulle studenter straffes, hvis de læste den – og præster fortabe deres embeder. I dette brev, stilet til de teologiske professorer, og i et andet til biskopperne, fremgik det også tydeligt, at forbuddet var udstedt til beskyttelse af "den rene Lære og Enighed" (Kornerup 1959, 151f; Kongebrevene i Rørdam 1883, 322f og 1868-69, 306f). Danmark havde allerede en enighed, altså en konkordie, og muligvis endog en bekendelse, der forpligtede den danske kirke på den oprindelige wittenbergske lære; den lære, som lå forud for stridighederne mellem Melanchthon-disciplene, filippisterne, og de Luther-tro, gnesiolutheranerne, og som konkordiebestræbelserne var forsøg på at overvinde og afgøre.

1. Andreaes besøg, og den valne danske modtagelse af ham, er beskrevet i Lausten, 297 ff.

Sagsfremstilling

Jeg præsenterer i denne artikel *Konkordieformlen* og *Konkordiebogen* i sammenhæng med den danske kirkes konfessionelle situation i 1500-tallets slutning: at være luthersk uden *Konkordiebogen*.² Jeg går et skridt bagom en ren indholdsbestemmelse, og undersøger den historiske baggrund for *Konkordiebogen* og dens brug af Luther, Melanchthon og *Confessio Augustana* som teologiske autoriteter. Dermed er denne artikel også en dansk introduktion til konkordieværket læst ud fra nyere tysk forskning (Jf. særligt Dingel 1996; Wenz 1996).

Konkordiebogen blev som sagt afvist i Danmark. Det er min opfattelse, at den danske position var udtryk for en uniformitetsbestræbelse og dermed en konfessionsudvikling på linje med de øvrige lutherske lande, der tilsluttede sig *Konkordiebogen*. Både den danske intention, såvel som Jakob Andreaes og konkordieteologernes, var en fastholdelse af en relativt bred wittenbergsk position, der kunne bygge bro mellem filippismen og den nye lutherske teologi, der var ved at tage form som det blivende udtryk for selve det "lutherske" (og som især i dansk kirkehistoriografi er blevet karakteriseret som den lutherske ortodoksi).³ Jeg slutter min artikel med at udkaste en tese: At den efterreformatoriske danske kirke allerede inden 1580 havde karakter af at være en konfessionelt, om end mere åben, defineret kirke i kraft af dens praktiske kirkelov, *Kirkeordinansen* fra 1537/39, og den løbende religiøse lovgivning, der var med til at definere den kristne tro som udtryk for det danske riges religion og den danske kirkes bekendelse.

Den tyske kirkehistoriker Thomas Kaufmann har identificeret lutherdommens konfessionskulturelle kerne som en samling om det kontroversteologiske (Kaufmann 2016, 132ff), altså om selve konflikten om forvaltningen af Luthers arv både inden for egen og andres konfessioner, og heri tjener Danmark og afvisningen af konkordieteologien som undtagelse, eller rettere: eksempel på en anden form for

2. Jeg citerer i denne artikel løbende fra den norske oversættelse af *Konkordiebogen*, Mæland 1985. Latin/tysk version foreligger i ny videnskabelig udgave med indledning v/Irene Dingel i *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche* (BSLK), 1165-1610.

3. Betegnelserne er karakteristiske for dansk kirkehistorieskrivning fra Helveg 1855, og kommer særligt tydeligt frem hos Kornerup 1959. På samme vis hos Lausten 1987; her underbetones filippismen imidlertid stærkt (én side (138)), mens forfatteren vier lidt flere sider (142-144 og 160 f.) til ortodoksien, som på baggrund af Kornerups fremstilling fortegnes noget som kontrast til filippismen. Jeg har (i Dreyer 2017) undersøgt overgangen mellem filippismen og den lutherske ortodoksi i Danmark, og jeg påviser her, at ingen af de samtidige danske teologer var gnesiolutheranere "in the traditional German mould" (54), ligesom Melanchthon, Calvin, aristotelianisme og ramisme længe øvede indflydelse.

“negotiated” lutherdom.⁴ Dette var gjort muligt af den danske, kongestyrede kirke (efter 1536/37) og bevidst wittenbergsk gennemførte reformation, der stod i modsætning til den tidlige danske byreformatoriske bevægelse af mere zwingliansk tilsnit.⁵ Derved kunne kongen på den danske kirkes vegne påstå at repræsentere en uforfalsket arv fra Wittenberg-reformatorerne (Luther-Melanchthon-Bugenhagen). I den foreliggende artikel undersøger jeg *Konkordieformlen* og *-bogen* på netop dens kontroversteologiske baggrund, som Kaufmann har defineret den, mens jeg også fastholder, at Danmark var konfessionelt forpligtet via sin egen kirkelige lovgivning⁶, men ved ikke at tilslutte sig *Konkordiebogen* kunne fastholde en mere åben og pragmatisk-centristisk position blandt de protestantiske magter.

Den historiske baggrund for Konkordiebogen

Den tidlige reformation i 1520'erne fandt i Luther en samlende teologisk frontfigur. I de første årtier af reformationen var kritikken primært rettet mod pavekirken og de misbrug, som Luther havde været den fremmeste til at fremføre. I årene efter Luthers død (1546) og Melanchthons død (1560) indtraf en væsentlig ændring, idet den fælles front mod romerkirken blev afløst af intensiveret indreprotestantisk konflikt. Calvins stigende popularitet og betydning fra 1540'erne og 1550'erne – og ikke bare i Schweiz og Frankrig, men også i zwingliansk og humanistisk inspirerede reformationer såvel som oprindeligt wittenbergsk inspirerede reformationer – var en faktor, der bidrog til en modreaktion i form af påberåbelsen af en original, uspoleret lutherdom. Denne form for luthersk teologi med tryk på netop luthersk, blev kaldt for den ægte lutherdom eller med et andet ord: den gnesiolutheranske teologi.

I midten af 1530'erne var der opræk til et alment koncil i kristenheden. Ønsket var en overvindelse af splittelsen af den ene, sande kirke, som reformationen havde medført. Da indkaldelsen fra pave Clemens VII forelå i 1537, samledes den protestantiske alliance, Det

4. Begrebet bruges af Kenneth G. Appold i Appold 2004, 316 f.; Appold bemærker i særdeleshed, at universiteterne i Tyskland selv efter *Konkordiebogens* indførelse i 1580 rummede en vis teologisk og konfessionel åbenhed, med andre ord fortsat var “a domain of negotiation”.

5. Se fremstillingen af den tidlige danske reformation i Dreyer 2020.

6. Flere af disse dokumenter var dog også udfærdiget på kontroversteologisk baggrund. Det gælder i særlig grad de af Niels Hemmingsen skrevne kirkeretslige dokumenter af konfessionel karakter, *Tabella de Coena Domini* (1557) og *Fremmedartiklerne* (1569), som jeg begge vender tilbage til længere fremme i artiklen.

Schmalkaldiske Forbund, for at diskutere protestanternes og heraf primært de lutherskes stilling.⁷ Luther formulerede til denne lejlighed de i forhold til *Confessio Augustana* stærkt antiromerske *Schmalkaldiske Artikler*; et af de væsentligste reformatorske værker i den senere *Konkordiebog*. Melanchthons responsum om pavens autoritet, som også fandt vej ind i *Konkordiebogen*, stammer fra samme lejlighed. I Luthers fravær (han var syg), blev hans artikler faktisk afvist på mødet i Schmalkalden, men flere af de tilstedeværende teologer underskrev alligevel artiklerne, og disse blev i løbet af de næste årtier en særlig luthersk markør i en række regionale kirkeordninger. Selvom Melanchthon i sin tilføjelse til artiklerne åbnede for at bibeholde paven som en menneskelig ordning med myndighed over kirkens biskopper, afviste protestanterne at deltage i det planlagte koncil i Mantova. Også den danske regent, Christian III, afviste i et skarpt brev sit lands og sin kirkes deltagelse (de fængslede, danske katolske biskopper var også blevet indkaldt) (Lausten 1977, 19ff; 1989, 153, note 13). Konciliet blev i sidste ende til ingenting, og først i 1544 forsøgte efterfølgeren, pave Paul III, sig igen. Paven havde nu politisk interesse i at undgå både kejserens og protestanternes deltagelse. Dette koncil blev derfor flyttet uden for kejserens umiddelbare indflydelsessfære og afholdt i Trient. Det blev til Tridentinerkonciliet med dets tre sessioner 1545-1547, 1551-1552 og 1562-1563, og hvis kirkehistoriske betydning var konfessionaliseringen af den romerske kirke ved siden af de protestantiske kirker.

I mellemtiden var de lande og byer i kejserriget, som stillede sig bag *Confessio Augustana*, dvs. de lutherske og ikke de zwingliansk/calvinske kirker, blevet anerkendt ved religionsfreden i Augsburg i 1555. Denne fredsaftale var resultatet af en række indbyrdes krige mellem Det Schmalkaldiske Forbund og kejsermagten i årene fra 1547 og frem. Dette resulterede i et nederlag for de protestantiske magter og Wittenbergs fald. På en rigsdag i maj 1548, der symbolsk blev afholdt i Augsburg, blev de protestantiske undersætter ved det efterfølgende interim befalet at rette deres kirkelige praksis og lære ind efter den gamle tradition, senest ved indkaldelsen af et almindeligt koncil. Interimskravene gjaldt ophør af luthersk nadverfejring og stop for brud på cølibat. Interimet påbød samtidig genindførelse af de vanlige, kirkelige ritualer, forkastede retfærdiggørelseslæren og stadfæstede transsubstantiationslæren som eneste gyldig tolkning af nadveren. Kravene blev i Sydtykland gennemført med tvang, men i de nordlige, lutherske, dvs. fra Wittenberg påvirkede områder, optog

7. Dette forbund havde bl.a. af hensyn til kejsermagtens evt. støtte til den afsatte danske konge, Christian II, og dennes families krav på den danske trone, ikke deltagelse af Danmark.

de sachsiske lutheranere – nu under ledelse af den nye, kejservenlige kurfyrste, Moritz af Sachsen – i stedet forhandlinger om et formildet interim. Under Melanchthons ledelse søgtes et teologisk kompromis udvirket. Dette skulle ske på basis af *Confessio Augustana*, men med betydelige indrømmelser over for romersk ritus. Resultatet blev det såkaldte Leipzig-interim fra december 1548. Dette betød, at lutheranerne kunne fastholde læren (særligt om retfærdiggørelsen), mens kirkeskikkene teologisk blev omtolket til at være dogmatiske *adiaphora* under principiel henvisning til *Confessio Augustanas* artikel 7s minimal-ekklesiologiske definition på kirkenes enhed ved konsensus om evangeliet og forvaltningen af sakramenterne; ritualer og praksis kunne følgerigtigt tillempes så meget som muligt romersk ritus. Dette pragmatiske standpunkt fremkaldte i Tyskland den såkaldte adiaforistiske strid, som delte Luther-arvingerne i to lejre: På den ene side Melanchthon-disciplene, filippisterne med centrum i Wittenberg, som også fulgte Melanchthon i hans egne moderationer af *Confessio Augustana* og *Loci communes* i retning af Calvin, og på den anden side de Luther-tro, gnesiolutheranerne, hvis førstemand blev den lutherske teolog, kroaten Matthias Flacius Illyricus (1520-1575).⁸ Flacius, der på flere måder også repræsenterede en ekstrem yderposition, fandt støtte hos en lang række teologer, bl.a. Joachim Westphal fra Hamborg. Sidstnævnte bestyrkede sin kritik af Melanchthon-disciplene, filippisterne, ved at være en af de første til at udsende citatsamlinger af Luther (1549-50): Luthers *dicta* kunne med andre ord tjene som beviser mod fejlinterpretationen af den evangeliske arv hos Melanchthon. Denne form for argumentation var et nybrud i den protestantiske tro, idet Luther og Melanchthon nok havde været teologiske autoriteter, men Westphal og andres brug af Luthers udsagn som teologiske og endegyldige dogmatiske traditionsbeviser indførte for første gang en formaliseret anden skriftlig norm i forhold til Bibelen i den protestantiske teologi. Denne argumentationsform var første skridt henimod *Konkordieformlen*, hvori forfatterne just sætter lighedstegn mellem Bibelen, *Confessio Augustana* og Luthers tolkning, men i den forstand, at *Confessio Augustana* hos konkordieforfatterne oversteg Luthers betydning.⁹ Eller som Irene Dingel opsummerer det:

8. Wanz 1996, bd. 2, 468 ff., hvor han gennemgår en række af de teologiske stridigheder inden for lutherdommen, som *Konkordiebogen* i sig selv søgte at harmonere eller udgrænse.

9. I Jakob Andreass forord til *Konkordieformlen* hedder det, at denne er “i samsvar med Guds Ord” og den samme, som er “innlemmet i Den augsburgske bekjendelse” (*Konkordieboken*, 7; 10), selvom bekendelserne naturligvis både i betydning og kronologi er efter Skriften, som det fremgår af første udsagn i den korte fortale til selve formen: “Den hellige Skrift blir den eneste dommer, regel og rettesnor som alle læresetninger skal og må prøves og bedømmes etter [...] De andre symboler og

Luther served from this point as an authority only in so far as his teaching clarified the statements of the Augsburg Confession, which in turn was regarded as a timeless confessional summary if the highest authority of Holy Scripture (Dingel 2014, 534).

Flere af de teologer, der fulgte Flacius (flacianerne), og endog gik videre end mainstream gnesiolutheranisme¹⁰, fremhævede ikke bare Luthers *dicta*, men Luthers profetiske stemme.¹¹ Flacianerne antog, at de nye stridigheder, inklusive Jakob Andreaes og de øvrige konkordieteologers bestræbelser, var tegn på de sidste tiders komme.

På vej mod Konkordiebogen

Efter protestanternes nederlag i 1548 ledte Moritz af Kursachsen dem til sejr over kejser Karl V i 1555. Freden i Augsburg indførte det berømte princip om *cujus regio, eius religio*. Da sachserne bestemte fredspræmisserne, blev den fra den romerske kirke eneste tilladte afvigende konfession defineret ud fra tilslutning til *Confessio Augustana*. Det medførte ud over accepten af den (lutherske) protestantisme også behov for en "ren" luthersk bekendelse. Den nye sachsiske kurfyrste August (fra 1553) søgte at efterkomme kravet om enhed og samling under den oprindelige *Confessio Augustana*, dvs. *CA Invariata*. Imidlertid forblev det et problem, at *Confessio Augustana* var i omløb i både denne oprindelige udgave med luthersk nadverartikel, og i Melanchthons egenhændigt forandrede udgave af *Confessio Augustana* fra 1540 (*CA Variata*) med tilnærmelser til et calvinsk standpunkt i nadveren. Uenigheden om, hvilken udgave af bekendelsen, der var den gældende, blev akut umiddelbart efter Melanchthons død. På

skrifter som er nevnt, er ikke slik som Den hellige Skrift dommere, men blot vitnesbyrd om og forklaring på troen" (Konkordieboken, Epitomé, 389).

10. Det er vigtigt at holde sig denne skelnen for øje, for således ikke at falde i den fælde at reproducere samtidig filippistisk "propaganda", hvor al form for gnesiolutheransk tænkning, også ikke-flacianske synspunkter om arvesynden, blev afvist under smædebetegnelsen "flaciansk". Se Barton 1981, 287.

11. Robert Kolb (1999) har beskrevet udviklingen i Luther-brugen efter Luthers død, hvor han blandt sine samtidige og den gruppe af disciple, som Flacius er repræsentant for, blev forstået som talende med en profetisk stemme; andre grupper inden for gnesiolutheranerne forholdt sig til Luther på en forandret måde, hvor Luther blev en (skriftlig) autoritet og derved at opfatte som lærer – og først på den anden side af den lutherske konfessionsdannelse (post-*Konkordiebogen*) blev en inkarnation af reformationen per se og derved at opfatte som hero snarere end autoritet (lærer) eller profet.

en *Fürstentag* i Naumburg i 1561 samledes de lutherske fyrster og forsøgte at afværge en splittelse i den lutherske protestantisme ved at genunderskrive den tyske CA fra 1530 og den latinske udgave med visse modifikationer om nadveren i en udgave fra 1531. Samtidig anerkendtes CA *Variata* som en gyldig fortolkning af den oprindelige bekendelse. Det sidste var tænkt som en åbning over for Pfalz, der i 1559 var gået over til calvinismen og i *Heidelberg-katekismen* fra 1563 fastslog, at de stadig fulgte CA, men netop i form af *Variata* (Wenz 1996, bd. 2, 498 ff).

I den samlede *Konkordiebogs* fortale er dette møde også nævnt – sigende nok er uenigheden om udgaven af *Confessio Augustana* retoucheret bort – og den endelige fortale specificerer heller ikke udgaven præcist (det blev nemlig en ny udgave af 1530-invariata, der blev optaget i *Konkordiebogen* ved dens samling i 1580).¹² Denne manglende omtale var en imødekommelse af det filippistiske parti. En lignende imødekommenhed over for Melanchthon udtrykkes lidt længere fremme i fortalen, hvor det forinden en luthersk betoning af, at Herrens nadver alene hviler på Kristi indstiftelsesord – “[o]g de kristne forblir uanfektet ved denne grunn og disputerer ikke om andre grunner” – hedder, at forfatterne heller aldrig har opfattet, at den ændrede udgave af *Confessio Augustana* var i opposition til den første, ligesom de heller ikke har afvist “nyttige” skrifter af Melanchthon og andre.¹³

Fyrsterne blev på mødet i Naumburg enige om at afvise pavens indbydelse til koncilet i Trient, men da der ikke kunne opnås enighed blandt teologerne om protestantisk samling, begyndte de forskelli-

12. Konkordieboken, 4 f.; 7 jf. oversætternes note 9. I fortalen og bogen fremgår det alligevel, at *Konkordiebogen* optager “originalen” fra 1530, der er ikke, som hævded, tale om præcis den udgave, der blev overrakt Karl V; derimod en alternativ “original”. De fleste oversættelser af *Confessio Augustana* i lokale bekendelsessamlinger, fx den norske og danske, er oversættelser fra *Konkordiebogens* udgave, der også er den i BSLK optagne version.

13. Konkordieboken, 8. Dette afsnit vakte en del diskussion, og var svært at antage for de mest gnesiolutheransk indstillede teologer, der tilsluttede sig *Konkordieformlen*. Just efter afsnittet, hvor fortalen vil holde fast i Luthers “enfoldig[e] tro” om nadveren, definerer forfatterne forholdet mellem Kristi naturer og nadveren vha. Brenz’ af filippisterne afviste ubikvitetslære – herved var filippister med en nadverlære a la Hemmingsens reelt udelukkede. Hemmingsens nadverlære er blevet defineret som hhv. filippistisk (hos Barnekow 1940) eller decideret calvinisk (hos Madsen 1946, ligeledes hos Lausten 2013, fx 319). Senest har Henrik Frandsen (2013, 11-13) ment at Hemmingsens nadveropfattelse kan forstås som luthersk. Sommer (2019, 47) anser sådanne definitioner som ahistoriske efterrationaliseringer, og vil hellere forstå Hemmingsen som en teolog, der (tidstypisk) “took the best from the first-generation reformers, regardless if they came from Wittenberg or Geneva” – hvad der, som Sommer korrekt påpeger (6 f.) – af det 20. århundredes danske kirkehistorikere blev tolket som begyndelsen på den danske reformations bevægelse væk fra dens lutherske rødder.

ge lande og byer kort efter at udarbejde deres egne bekendelsessamlinger, *corpora doctrinae* (Wenz 1996, bd. 2, 501 ff.). *Konkordieformlen*, der altså indgår som et blandt flere skrifter i *Konkordiebogen*, er i sin essens også en sådan lokal eller regional bekendelse, da den er udfærdiget som en schwäbisk enhedsformel i 1573-1576. Fra 1573 intensiveredes forsøget på at skabe en kirkelig, teologisk og politisk luthersk enhed ved hjælp af en art “überterritoriales Corpus doctrinae”, som *Konkordiebogens* intention beskrives i TRE (Koch 1990a, 473). Udviklingen henimod samlingen af hele bogen skete i en proces, der fulgte to indbyrdes afhængige spor: Det første spor var etableringen af en fælles samling af bekendelsesskrifter. Allerede i 1551 havde seks nordtyske byer ved et møde i Lüneburg enedes om *Confessio Augustana*, *Apologien*, *De Schmalkaldiske Artikler* og *Luthers Lille Katekismus* som grundstammen i en sådan samling. Senere tilføjedes i Sachsen *Luthers Store Katekismus*, og ved et nyt møde i Lüneburg i 1576 blev den rækkefølge, der blev *Konkordiebogens* i 1580, for første gang præsenteret, dvs. inklusive de tre oldkirkelige symboler. Det andet spor var forhandlingerne om et enighedsdokument, der kunne forlige og rumme de divergerende holdninger inden for lutherdommen. Det er i denne sammenhæng, *Konkordieformlen* opstår.¹⁴ Fra begyndelsen var den dog et regionalt *corpus*, og dens førsteudgaver stammer fra mødet i Torgau i 1576 og et nyt i Bergen i 1577. Med denne såkaldte Bergenbog fra 1577 ophørte Jakob Andreae med at betegne den artikelopdelte lærenorm som *corpus doctrinae*; i stedet overtog han og medforfatterne det filippistiske motto om *concordia* i kristenheden.¹⁵ Derfor blev det nye navn for Bergenbogens artikler: *Konkordieformlen*, som således er en “regel og norm” og “konkordie” på kristendommens indhold (Gassmann og Hendrix 2017, 69). Eller som det kom til at hedde i den endelige præambel for *Konkordiebogen* i 1580:

Concordia. Den kristelige, gjentatte, enstemmige bekjennelse av de etterpå nevnte kurfyrster, fyrster og stender av Den augsburgske bekjennelse og deres teologers lære og tro med et i Guds Ord, som den eneste rettesnor, vel begrundet tilegg med en forklaring av noen artikler [d.e.

14. *Konkordiebogens* tilblivelseshistorie er udførligt gennemgået i Wenz 1996, bd. 2, 467-539.

15. Udover Jakob Andreae skal hertil regnes – i kraft af deres deltagelse på Torgau-mødet 1576 – Georg Lysthenius (Dresden), Martin Chemnitz (Braunschweig), David Chytræus (Rostock), dertil endvidere Andreas Musculus og Christoph Corner (til forlægget Torgauerbogen 1576); ved et nyt møde i klostret Berge (ved Magdeburg) i foråret 1577, hvor de samme teologer fraregnet Lysthenius og inklusive Nikolaus Selnecker (Leipzig) udfærdigede Bergenbogen. Denne er identisk med selve *Konkordieformlen*. Se Koch1990b, 477-479.

Konkordieformlen], som det har vært diskusjon og strid om etter Dr. Martin Luthers salige død (Konkordieboken, 1).

Confessio Augustana som teologisk autoritet

Med ovennævnte in mente står det klart, at *Konkordieformlen* er et forsøg på systematisk at sammenfatte og systematisere, hvad der var luthersk anno 1577. I det 19. og 20. århundredes kirkehistorie er konkordieteologien ofte blevet forstået i lyset af en forenklet opfattelse af det 17. århundredes lutherske teologi som begyndelsen på en mere dogmatisk, “ortodoks”, tid sammenlignet med den mere dynamiske “oprindelige” reformation.¹⁶ Det er imidlertid en forkert bedømmelse af konkordieteologien (og bestemt ud fra en liberalteologisk forståelse af dogmehistorien som en forfaldshistorie) og ikke mindst dens sigte.¹⁷ Intentionen med konkordiebestræbelserne var ikke at fastlåse teologien og kristendommen i en dogmatisk lærefremstilling, derimod en altomfattende, så at sige maksimal indre teologisk konsensus iblandt tilhængerne af Melanchthons *Confessio Augustana*, hvortil Luther tjente som “the guarantor of proper teaching and the proper understanding of Holy Scripture”.¹⁸ Da *Confessio Augustana* som sagt fik fornyet politisk betydning ved freden i Augsburg i 1555, var det i form af den uforandrede udgave af *Confessio Augustana* 1530 (*Invariata*). Denne oprindelige udgaves stigende betydning i forhold til Melanchthons senere kompromislinje over for calvinisterne, afspejles

16. “Livsbevægelsen”, som det hedder med et sigende udtryk i en dansk kirkehistorisk lærebog fra 1927; her stilles den “levende” reformationsteologi over for den “ny Skolastik” og “Passivitet” (Bergmann 1927, 98 f).

17. Sascha Salatowsky (2022, 18, 26) har redegjort for begrebet den “lutherske ortodoksis” historie og påpeget det problematiske (og reducerende) ved dette begreb (der tillige anvendes som epokebeskrivelse) i teologihistorien. Konfessionaliseringen som forskningsparadigme er et forsøg på at overvinde dette. Salatowsky tilslutter sig også Appold, der forstår begrebet som en social identitetsmarkør, hvormed de lutherske teologer forsøgte at fremstille en konsensus på tværs af divergerende synspunkter, altså at uniformitetsbestræbelserne i sig var udtryk for en erkendelse af teologisk diversitet (jf. Appold 2004, 3-11), men peger ellers i forlængelse af Christian Witt på “tidligmoderne lutherdom” som et bedre og mere åbent heuristisk begreb end “den lutherske ortodoksi”.

18. Dingel 2014, 532. *Confessio Augustana* fik på denne måde tildelt sin autoritet per Luther som teologisk garant, samtidig med at bekendelsen gav Luthers tolkning juridisk status, da den blev lagt til grund for fredsftalen i Augsburg i 1555. Denne indre teologiske union fik så også praktiske ydre konsekvenser i form af øgede bestræbelser på praktisk og moralsk uniformitet, men i Danmark med betydende melanchthoniansk indflydelse i en række reformer jf. Dreyer 2017, 51 f; 52 ff.

bl.a. i optrykningen af udgaver med den uforandrede nadverartikel (1530-33) i samleudgaverne af Luthers værker (Wittenberg og Jena-udgaverne) fra 1550'erne.¹⁹ Periodens enhedsbestræbelser udvirkedes af flere grunde: indre teologiske og ydre i form af de udfordringer, den "anden reformation", hvor områder reformeredes fra lutherske til calvinske såvel som presset for at opretholde religionsfredens betingelser defineret ved tilslutning til CA. Skulle protestantismen bredt forstået fastholde tanken om kirkens katolicitet, dens almindelighed og enhed, da måtte enheden omkring den ene bekendelse (der i sig selv postulerede katolicitet, jf. CA artikel 7) opretholdes.²⁰ Det er tydeligvis også et af argumentationsmønstrene i *Konkordieformlen*, hvor autoriteten hentes hos først CA og dernæst Luther, idet *Konkordieformlen* i den forstand har til formål at sikre den indreprotestantiske teologiske enhed som forudsætning for den ydre enhed (se Deetjen 1980, særligt 309ff).

Konkordieformlens syn på nadverens indstiftelsesord (artikel 7) er et godt eksempel på identifikationen af Skriften med *Confessio Augustana* og denne med Luther: Skriftens mening bekræftes nemlig af *Confessio Augustana Invariata* artikel 10, der atter bekræfter Luthers tolkning. For det første slår den korte forklaring fast, at "[d]e zwinglianske lærere kan ikke regnes med blandt de teologer som tilhører Den augsburgske bekjennelse", hvilket var historisk korrekt, idet Zwingli til rigsdagen i Augsburg i 1530 havde indleveret sin egen bekendelse, *Fidei ratio*, der uden videre blev afvist af kejseren og kirken. I den grundige forklaring henvises der også til den mere moderate, zwinglianske bekendelse fra Martin Bucer og Wolfgang Capitos pen (*Confessio Tetrapolitana*), hvis nadverartikel minder meget mere om Melanchthons senere udgave i *Confessio Augustana Variata*.²¹ Videre gives netop zwingliannerne skylden for, at der i det hele taget har ind-

19. Dingel 1996, 141 ff.; se også Dingel 1994. I David Chytræus' *Historia der Augsbürgischen Confession* (1576) var Luther ikke bare initiativtager til reformationen, han var også hovedpersonen i dens konfessionalisering, dvs. skabelsen af det centrale lutherske dokument: *Confessio Augustana*. Det er den samme betydning, som tilskrives Luther i *Konkordieformlens Apologi* (af Tim. Kirchner, Nik. Selnecker og Martin Chemnitz), hvis Luther (og *Konkordiebogens* fremhævelse af ham) blev angrebet, var det ikke bare et angreb på Luther som person, men derimod Skriften selv, der blev angrebet, fordi Luther (og *Confessio Augustana!*) var eneste adækvate udlægning af Skriften.

20. Dette er i sig selv karakteristisk for udviklingen i den lutherske teologi efter *Konkordiebogen*, hvor CAs katolicitet (og dermed sandhed) også forsøges påvist ud fra romerske kilder, særligt sigende er Johann Gerhards firebindsværk *Confessio catholica, in qua doctrina catholica et evangelica, quam ecclesiae Augustanae confessioni addictae profitentur, ex Romano-catholicorum scriptorum suffragiis confirmatur* (1634-37). Se Hägglund 1997.

21. For *Confessio Tetrapolitana* og Bucers standpunkt se Dreyer 2018.

sneget sig vildfarelser vedrørende nadveren; en typisk luthersk trope, som blev forstærket i løbet af det 17. århundrede.²² I den korte forklaring til nadveren, hvis hovedpointe er Kristus som tilstedeværende virkelighed, understreges det, at det er Kristi magt, der udvirker alt i nadveren. Artiklen tager sit udgangspunkt i Luther, oplister hovedstridsspørgsmålet og afviser, uden navns nævnelse, derimod ved indholdsangivelser de to hovedansvarlige for den modstridende og forkastede lære. Det drejer sig om Zwingli (særligt imod hans *Fidei ratio*, artikel 7) og Calvin i den såkaldte *Consensus Tigurinus*, artiklerne 25-26.²³ I den lange forklaring tager formlen også direkte afstand fra filippistiske teologer, “som roser seg av Den augsburgske bekjennelse” (Konkordieboken, 482). Dette gælder øjensynligt fx Niels Hemmingsen og den danske position, der meget bevidst synes at have spillet på uklarheden om udgaven af *Confessio Augustana* ved sjældent at angive tilnavnene, altså *Invariata* eller *Variata*. På denne måde kunne filippistiske teologer bryste sig af *Confessio Augustanas* autoritet, men altså “under dække”, når de måske snarere tænkte på Melanchthons calvinisk modererede udgave fra 1540 end på den originale fra rigsdagen i 1530.

Kaster vi blikket lidt fremad i *Konkordieformlens Solida Declaratio*²⁴, går argumentationen nu fra *Confessio Augustana* til Luther, som kaldes “den fornemste lærer av Den augsburgske bekjennelse”, og herfra igen til belæg fra Bibelen, Melanchthons *Apologi* for CA fra 1530 og derfra til en række detailspørgsmål om fx elementernes karakter uden for nadverens *usus* og kritik af nyere teologer: Theodore Beza og beslutninger fra Tridentinerkonciliet. Til grund for argumentationen lægges også en række kirkefædre, hvis udsagn i den oprindelige udgave enten forelå som bilag til selve *Konkordiebogen*,

22. Konkordieboken, Epitomé, 403 f. I Dreyer 2020, 288-291, behandles, hvordan Hans Tausen kom i miskredit hos en teolog som Hans Poulsen Resen (den ledende danske teolog efter Hemmingsen), og Tausen pga. sit nadversyn ved reformationsfesten i 1617 blev kategoriseret som zwinglianer.

23. Dette var Calvins bud på et enighedsdokument i protestantismen og vandt opbakning fra Heinrich Bullinger m.fl. samt en lang række byer og lande i Schweiz, det sydtyske område, Frankrig, England og Skotland. Melanchthon var positivt stemt over for dette dokument, og ville ikke længere skrive imod Calvin, idet Calvin heri fastholdt en (åndelig) realpræsens, og dermed overvandt Zwinglis forståelse af nadveren som symbol eller mindeakt. *Consensus Tigurinus* blev stærkt kritiseret af den ovennævnte Joachim Westphal og gnesiolutheranerne, som hermed mente, at calvinisterne havde bevist sig selv som sakramenterere (hvilket alle afvigende positioner også kaldes i *Konkordieformlens* nadverartikler). Se Campi og Reich 2009.

24. Konkordieboken, 481-502; den efterfølgende art. 8 om Kristi person hører med til nadverartiklen, da den begrundet ubikvitetslæren, som *Konkordieformlen* tilslutter sig.

et *catalogus testimoniorum*, eller i andre tidlige udgaver var direkte oplistet i teksten (BSLK, 1611-1652).

Konkordieformlens systematiske problemstillinger

Konkordieformlens øvrige artikler er bygget op på samme måde, som den ovenfor resumerede nadverartikel med en artikel i hhv. 1. del (*Epitomé*), “den korte forklaring”, der er ældst (1576), med oprids af de artikler, man er uenige om og en længere i 2. del, den egentlige formel fra 1577 (*Solida Decleratio*). Denne korte forklaring har også sin egen fortale, der forklarer relationen mellem Skrift og bekendelse (disse er “korte begreber” for det samme) og nødvendigheden af en “gentagelse og forklaring” af *Confessio Augustana*. I 2. del (*Solida Decleratio*) gentages de 12 artikler med en “grundig forklaring” af de samme artikler. De 12 artikler er sammenfaldende med hensyn til disponering og indhold, og (tydeligst i *Epitomé*) opbygget i *affirmativa* og *negativa* (i forhold til de 12 *status controversiae*, der i kraft af formlens optagelse i *Konkordiebogen* også bliver *status confessionis* for den lutherske kirke). De negative dele af artiklerne, fordømmelserne, viser hen på formlens politiske øjemed, nemlig dens fastholdelse af en sand lære inden for et bestemt spektrum af variation som forudsætning for at kunne bevare en protestantisk enhed og dermed protestantismen som sådan (Dingel 1996, 630 jf. Wenz 1996, bd. 2, 539).

Derfor er fx artiklen om retfærdiggørelsen (artikel 3), som med CAs artikel 4, af særlig betydning. Af de 12 artikler fremhæver forfatterne selv denne, som *Solida Decleratio* citerer med tilslutning til Melanchthons *Apologi* (jf. denne 4,2-4) som “hovedpunktet i hele den kristne lære”.²⁵ I *Konkordieformlen* er artiklen primært vendt imod Andreas Osianders (1498-1552) habituelle retfærdiggørelseslære og lignende påstande om en reel omskabelse af menneskenaturen ved indgydelse af Guds kærlighed.²⁶ Den kan dog, og skal dog, også kunne forstås uden modpolen i Osianders udlægning, hvilket er en vigtig pointe for alle *Konkordieformlens* artikler (Wenz 1996, bd. 2, 601).

25. Her finder vi altså det klassiske materialprincip i lutherdommen; det hermeneutiske princip i lutherdommen, og i den gængse lutherske fortolkning hermeneutisk nøgle til også bekendelsernes fortolkning, jf. fx Nørgaard-Højens udlægning af *Confessio Augustana* artikel 4, Nørgaard-Højen 2004, 225f.

26. Ved denne summariske gennemgang af indholdet i *Konkordieformlen* følger jeg i grove træk Molland 1976, 225. Se også Gassmann og Hendrix 2017, 78 ff. for en lignende kort gennemgang. I Wenz 1996, bd. 2, gives 541-750 en udførlig gennemgang af Konkordieformlens teologiske problemstillinger set i forhold til den samtidige kirkehistorie.

Forinden har formlens artikel 1 behandlet arvesynden, hvis formål først og fremmest er afvisningen af Matthias Flacius' syndslære.²⁷ I overensstemmelse med Luther og hans teologiske opgør følger derpå en afvisning af den romerske (semi)pelagianisme. På denne vis aftegnes den sande lære – og rummet inden for hvilket, denne kan udtrykkes teologisk. Det fremgår klart af den videre argumentation: Flacius havde angrebet den påståede synergisme hos de filippistiske teologer, hvilket førte ham til afvisningen af en forståelse af arvesynden som en slags *accidens*. Denne definition var en filippistisk yderposition, som sås hos en filippistisk teolog som Viktorin Stigel (1524-1569). I stedet anså Flacius og hans disciple mennesket som så grundlæggende fordærvet, at arvesynden, i fald man skal forstå det ud fra aristoteliske termer som filippisterne yndede, snarere var en substans.²⁸ Typisk for Andreaes og *Konkordiebogens* i virkeligheden relativt kompromissøgende linje, blev både Stigels og Flacius' position afvist. Arvesynden er ifølge *Konkordieformlen* ikke bare – fremgår det af artikel 1's affirmative del – “en ubetydelig fordervelse”, men “en dyb fordervelse” af Guds gode skabning, og af en karakter, der “ikke kan fattes med fornuften”. Synden kan først fjernes helt “gennem døden, i opstandelsen”. Sidstnævnte er et godt eksempel på Andreaes og formlens brug af både Luther og Melanchthon; for som det fremgår af den såkaldte lange forklaring til artiklerne, er dette en udlægning af Melanchthons forklaring af arvesynden i *Apologien* (2,2-50), som igen er en fortolkning af Luthers lære om den daglige dødelse og døden som den endegyldige dåb. I Andreaes korte forklaring (*Epitomé*) i artiklen, der behandler vranglæren om synd, fremgår det, at synden ikke blot er en væsensgenskab, eller at menneskets natur oprindeligt og i nogle henseender er ren (pelagianismens position). Ej heller er synden en plet, fejl eller sygdom (Zwingli), eller en ydre forhindring for de gode åndelige kræfter (altså Stigels position), ligesom den “manikæiske” opfattelse, at arvesynden i egentlig forstand “er det fordervede menneskes substans, natur og væsen” også afvises. Det sidste skal også forstås som en afvisning af Flacius – hvorpå artiklen fortsætter med en tolkning af Luther. Når Luther talte om arvesynden som “natursynd” eller “personsynd”, betød det ikke, at menneskets natur var identisk med arvesynden; nej, Luther skelnede mellem menneskets skabte natur, arvesynden og de synder, som er gerningssynder,

27. For Flacius' lære, se Dingel 2000.

28. Det er dog karakteristisk, at *Konkordieformlens* forfattere for at kunne skelne præcist mellem fordærvelsens natur og den fordervede natur i mennesket benytter sig af den aristoteliske terminologi – om end under påberåbelse af Augustin og kirkefædrene. Wenz 1996, bd. 2, 547 f.

der ikke er af menneskets natur (Konkordieboken, 390ff).²⁹ Det er ikke sikkert, at dette på et søm rammer Luthers syndslære; men på den måde er *Konkordieformlen* i sig selv en interessant kilde til slut-1500-tallets tolkning af Luther. Vi kunne i lyset af datidens stridende tolkninger af Luther kalde Andreae og konkordieforfatterernes læsning for en pragmatisk Luther-fortolkning. Det er tydeligt hen imod slutningen af samme artikel 1, idet artiklen lægger afstand fra de selv-samme begreber, man just har defineret arvesynden med: "De latinske ordene 'substantia' og 'accidens' findes ikke i Den hellige Skrift og er dessuten ukjente for den vanlige mann". Dette er et sigende eksempel på, hvordan forfatterne bag formen, balancerede Luthers og Melanchthons udsagn i den bredest mulige forståelse af, hvad der efter deres opfattelse udgjorde sand kristendom.

Går vi videre til artikel 2, er denne i tråd med ovennævnte rettet mod synergismen og påstanden om menneskets medvirken ved omvendelsen. Artikel 3 behandler som sagt retfærdiggørelsen, der med henvisning til Luther og Paulus anses som det centrale i kristendommen, uden hvilken de ængstede samvittigheder ville fortvivle. I artikel 4 om de gode gerninger er kritikken vendt mod især Georg Major (1502-1574), foregangsmanden i den heraf benævnte majoristiske strid. Den drejer sig om hvorvidt gode gerninger er nødvendige for saligheden (som Major blev taget til indtægt for, men ikke mente: derimod at de var nødvendige for at bevare troen) (Wenz 1996, bd. 2, 479). Modsat var Nicolaus von Amsdorfs (1483-1565) synspunkt, at de gode gerninger var direkte skadelige og forvirrende for frelsesvisheden. Den 5. artikel beskriver forholdet mellem lov og evangelium og kritiserer antinomismen, altså den opfattelse, at lovens tid skulle være endt, og at Guds lov derfor ikke længere skulle være en del af forkyndelsen. Denne position indtog Johann Agricola (1499-1566), og den blev mødt med stor modstand af Luther selv; diskussionen sluttede dog kun midlertidigt, fordi den på mange måder gentoges i striden mellem filippister og gnesiolutheranere. Artiklen præciserer, at der må skelnes mellem dem uden at adskille loven og evangeliet; de står i et differentieret forhold, hvor evangeliet i sig selv er selve den rette skelnen mellem lov og evangelium (Wenz 1996, bd. 2, 628). Den efterfølgende artikel 6 fortsætter dette emne ved at beskrive den rette forståelse af lovens tredje brug, hvor *Konkordieformlen* afviser, at loven gøres overflødig hos den genfødte; mennesket er stadig fordærvet, selvom et kristent menneske gør gode gerninger.

Artikel 7 behandler som nævnt nadveren og kritiserer flere former for vildfarelser, men særligt den zwinglianske og calvinske, der

29. Til Luthers skelnen jf. WA 51, 354 og WA 46, 49.

polemisk kaldes for “nadver-symbolister”. Det var her konkordieforfatterne alt om at gøre at understrege bogstaveligheden i indstiftelsesordene, hvad der ifølge dem var den egentlige mening af CAs nadverartikel. Derfor retter fordømmelsen sig også først og fremmest mod dem, der afviser den faktuelle betydning af den sande, væsensmæssige tilstedeværelse af Kristi legeme og blod i nadveren, hvorfor også de uværdige modtager dem (hvorved en betoning af kun åndelig realpræsens afvises) (Wenz 1996, bd. 2, 663ff). Den efterfølgende 8. artikel hænger sammen med denne i spørgsmålet om Kristi to naturer, og ser hos calvinisterne misforståelse, der går ud på, at Jesus blot kaldes for menneskelig og vice versa. Det er i virkeligheden striden om det, der sidenhen polemisk blev betegnet *extra calvinisticum*, dvs., at Kristi natur som uendelig og guddommelig ikke kan rummes af menneskets endelige natur, også selvom de i Jesus er forenet i et menneskeligt legeme. *Konkordieformlen* er i virkeligheden et forsvar mod dette calviniske angrebsspunkt, nemlig at lutheranerne i kraft af nadverlæren og påstanden om ubikviteten “delte” Kristi natur. Det skulle være tilfældet, når Kristus, jævnfør lutheranernes nadverlære både kunne være i Himlen (guddommelig) og på jorden (menneskelig) og dermed legemligt tilstede (realpræsenter) i nadverens indstiftede elementer. Forfatterne afviser dette med en forståelse for Luthers brug af rumlige kategorier og Kristi “Am-Ort-Sein” i argumentationen for Kristi nærvær i nadveren (qua Kristi allestedsnærvær og multilokalitet), og at dette ikke skulle forstås som begrænsninger af Gud i tid og sted (Wenz 1996, bd. 2, 677). Mod calvinisterne (og på samme vis Zwingli) er påstanden om Kristi realpræsens i nadveren (elementerne) ifølge formen ikke det samme som nestorianisme, hvad *Konkordieformlen* til lutheranerens forsvar også kan vise, at Luther selv har forklaret.³⁰

Artikel 9 om Kristi nedfart til dødsriget hænger indholdsmæssigt sammen med den foregående artikel, og er i sammenligning med de øvrige betragtelig kortere. Problemet med at forstå nedfarten (og underforstået dens virkelighed), henvises til den lektie, der kan drages fra Luther om at begribe dette i troen. Den 10. artikel drejer sig om *ad iafora*-striden, som brød ud med Melanchthons kompromissøgende kurs fra 1548. Her indtager *Konkordieformlen* en ret forsonlig holdning i tråd med *Confessio Augustanas* artikel 7, at det ikke overalt er nødvendigt at have de samme ceremonier i kirkerne. Uenighed om kirkeskikke, altså ritualer, forordninger og ceremoniers konkrete praksis, skal ikke opløse enigheden i troen. Den 11. artikel er deri-

30. Her henvises bl.a. til Luthers forståelse af *communicatio idiomatum* i WA 50, 548 ff. og 587 ff.

mod mere kontroversiel, da det er en fuldtonet afvisning af Calvins lære om prædestinationen; formlen skelner her nøjeregnende mellem Guds *præscientia* og *prædestinatio*, og kritiserer stærkt den deterministiske trend i calvinsk teologi. Videre understreges derfor, at Gud vil, at alle skal frelles, og Gud og hans udvælgelse har ikke skylden for, at nogen går fortabt, det ligger derimod i menneskers egen ondskab: "Vi skal ikke prøve å utforske forutbestemmelsen i Guds hemmelige råd, men søke den i Ordet, der den er åpenbart", står der i *Epitomé*.³¹ Selvom Guds råd er skjult for mennesket, har Gud altså ikke kun åbenbaret sig begrænset i Jesus Kristus, men fuldstændigt. Det åbenbarede ord vidner derfor også fuldstændigt om Guds beslutning om i Kristus at frelse menneskene (Wenz 1996, bd. 2, 728). Endelig er den 12. og sidste artikel en gendrivelse af anabaptisternes lære (i flere henseender end dåben), schwenkfeldianernes spiritualistiske forståelse af kristendommen (benævnt efter Kaspar Schwenkfeld, der igen var inspireret af Zwingli og Karlstadt), de nye arianere (Michel Servet) og andre antitrinitariske teologers lære.

Den danske situation før Konkordieformlen

Melanchthons indrømmelser over for romerkirken og kejseren i Leipzig-interimet i 1548 blev mødt med bekymring i Danmark. De danske teologiske professorer fandt dem i strid med troens artikler, dvs. Melanchthons indrømmelser fandtes at gå over grænsen for, hvad der kunne regnes for *adialora*. I det hele taget mødte danskerne, ganske i overensstemmelse med Christian III's personlige tilgang, de interne lutherske diskussioner med skepsis. De danske teologer afviste tidligt flere af de fremsatte påstande, som *Konkordieformlen* sidenhen tog afstand fra. Det gjaldt særligt Melanchthons holdning, at kirkeskikke var *adialora* i Leipzig-interimet i 1548-49 – indrømmelser, som også Hans Tausen, lokal reformator af første generation, syntes bekymret over.³² Der var også dansk kritik i 1552 af Andreas Osiander og hans habituelle retfærdiggørelseslære. Et andet af tidens store stridsspørgs-

31. Konkordieboken, 416, jf. Sol.Decl., 535. Her kan bemærkes en slående enighed med den langt tidligere danske *Kirkeordinans*. Heri hedder det, i en oplysning af de vigtigste punkter for sognepræsternes forkyndelse, at de "see seg wel fore naar de tale om Guds euige forsiun ... vdi huilcke article menniskelig skiel [fornuft] lader seg ocsaa lettelig forarge". Lausten 1989, 160.

32. Jf. svar fra Melanchthon 10. maj 1549 på (tabt) brev fra Hans Tausen, hvori Melanchthon beroliger Tausen om, (underforstået) trods interimet, ikke at have foretaget ændringer i gudstjeneste og ritus i Wittenberg. MBW nr. 5529.

mål var den omtalte majoristiske strid. Dette fremprovokerede en afvisning fra selveste den danske konge, Christian III, som tilskrev Georg Major sin udtrykte kritik. Et af de mildest behandlede stridspunkter i *Konkordieformlen* er spørgsmålet om Kristi nedfart til dødsriget, som ikke var et spørgsmål, der optog danskerne – i al fald var de tilbageholdende over for at kritisere den hamborgske superintendent Johan Æpins afvigende synspunkter herom i 1550.³³

Et andet *locus classicus*, som forenede lutheranerne på tværs af den øvrige polemik, var kritikken af anabaptisterne. I Danmark blev anabaptismens problem aktuelt, da et par spiritualistiske prædikanter (kaldet Corb og Adrian Hollænder) i midten af 1540'erne dukkede op i København. I 1553 udstedtes et kongebrev, som indskærpede udøvelse af forhør over for håndværkere og andre udlændinge, hvem der kunne befrygtes at have anabaptistiske eller sakramenteriske synspunkter. I disse sager blev religiøse flygtninge afkrævet, at de ville kunne overholde *Kirkeordinansen*.³⁴ Her ser vi, at den danske kirke allerede på dette tidspunkt synes at have en konfessionel målestok – nemlig selve kirkens “grundlov”, *Kirkeordinansen* fra 1537, som Wittenberg-teologen Johannes Bugenhagen (1485-1558) havde været sidste og afgørende redaktør på. Denne ordinans var således ikke kun en formel ydre forordning fra kirken, men også anset som vedrørende de indre forhold: teologien og dermed i praksis kirkens konfession.

Kirkeordinansen rummer en mulighed for denne tolkning, idet Bugenhagen i forordet skelner mellem Guds og kongens ordinans, hvor Guds ordinans er i overensstemmelse med Jesus som “wor eeniste lærer og mester saa well som wor eeniste frelser og och wisse salighed” (Lausten 1989, 150f). Ikke helt ulig *Konkordiebogens* søgen efter autoritet hos Luther, begynder den danske kirkeordinans’ forord med en henvisning til dens godkendelse af Luther selv: *Kirkeordinansen* var blevet sendt “ti verduge Fader Docter Morthen Luther, ved huilcken Gud aff syn mildhed oc barmhertighed (y disse siste tiider) haffuer send igien Christi helige och rene Euangelium”. Luther kontrollerede den “oc dømde henne [: ordinansen] god og rette att være”; først

33. Kornerup 1959, 128; kilderne i Dänisches Bibliothec V, 64-150; VI, 185-212; VII, 149-170 og i Lis Jacobsen 1925-26, bd. 5, 251 ff. og 258 ff.

34. Det mest sigende eksempel var, da calvinsk-inspirerede flygtninge fra Mary Tudors modreformation i England ankom til Danmark i 1553. Deres anfører var den polske teolog Jan Łaski. Der blev ført forhandlinger både i Kolding og København; imidlertid var uenighederne om nadveren for store. Forhandlingslederen i København, den ledende superintendent Peder Palladius, tilbød flygtningene, at de kunne blive, hvis de tilsluttede sig *Kirkeordinansens* bestemmelser. Sommer 2019 (29) gør opmærksom på, at Łaski ikke var anabaptist, og mener at afvisningen af deres ophold i Danmark skal begrundes i deres afvigende syn på forholdet mellem kirke og øvrighed. Mere udførligt beskrevet hos Lausten 1987b, 211-223.

dernæst følger argumentationen om Guds ordinans, som er lig med Jesu lære, der igen defineres som evangeliet. Endelig skal kongens ordinans (de ydre rammer for kirken) tjene Guds ordinans (Lausten 1989. 152ff; 155f).

Kirkehistorikeren Thorkild Lyby har gjort opmærksom på det ahistoriske i at ville sætte konfessionelle etiketter på 1500-tallets aktører og dokumenter – det hører først til tiden efter *Konkordiebogen* i århundredets slutning; og i al fald den danske reformations egne mænd anså sig sandsynligvis alle som elever af Luther og Melanchthon. De kaldte sig selv for “evangeliske”, og deres lære var i overensstemmelse med denne brede betegnelse, da de også benyttede sig af “forkert” konfessionelt materiale af Zwingli, Calvin og andre. Tendensen var dog umiskendeligt reformatorisk.³⁵ Der er også en tydelig melanchthoniansk³⁶ tendens hos fx Peder Palladius og en umiskendelig filippistisk, og til tider calvinsk inspiration hos Niels Hemmingsen.³⁷ Og har Hemmingsen forstået *Kirkeordinansens* “konfessions”-forpligtelse i samme forstand, som jeg her har tolket den, kan det ses som en naturlig forlængelse, når Hemmingsen gentagne gange identificerer den danske og norske kirke med den wittenbergske, hvis bekendelsesgrundlag er det samme som den sachsiske kirkes: De tre oldkirkelige bekendelser, *Luthers Lille Katekismus*, *Confessio Augustana* og *Corpus Doctrinae Ecclesiarum Saxonicarum*, også kaldet *Corpus Doctrinae Misnicum (Meissen)*; et andet sted fremhæver han *Corpus Doctrinae Philippicum*, en samling af filippistiske læreskrifter som den danske kirkes bekendelse.

Hemmingsen og den danske bekendelse

Hemmingsen var den danske *primus theologicus*, da han fremhævede fornævnte *Corpus Doctrinae Philippicum* som den danske kirkes bekendelse. Det gjorde han i en fortale til værket *Commentaria in omnes epistola apostolorum* fra 1571, som han tilegnede Frederik II; hvad

35. Dette er holdningen i Thorkild Lybys disputats Lyby 1993. Mens Lyby holder på ordet “evangelisk” som historisk korrekt for den tidlige periode, anvender jeg flere steder i mine egne fremstillinger definitionen “reformatorisk” som en samlebetegnelse for de tidlige danske reformatorers forskellige grader af humanistisk hhv. luthersk teologi, fx Dreyer 2020, konklusionen, 303 ff.

36. Dvs. teologisk anknytning til den tidlige Melanchthon frem for den senere såvel som Melanchthon-eleverne af anden generation, der kategoriseres som filippister.

37. For Peder Palladius’ teologi se Ertner 1988. For Hemmingsen, se nedenfor, ellers generelt Sommer 2019, Lausten 2013.

indholdet af fortalen angik, var der tale om en lille reformationshistorie. I dette skrift gjorde Hemmingsen en dyd ud af at forklare den danske kirkes position som den oprindelige og wittenbergske. Martin Schwarz Lausten skriver, at dette “mini-bekendelsesskrift ... selvsagt ikke [er] henvendt til kongen, men til udlandet” (Lausten 2013, 107). Hemmingsen tog afstand fra calvinismens lære om prædestinationen, mens nadveren i Danmark opretholdes efter Skriftens lydende og uden strid – det var naturligvis henvendt til de pågående diskussioner syd for grænsen, som ledte frem til *Konkordieformlen*. Hemmingsen var endnu mere tydelig i sin tilslutning til det filippistiske parti, al den stund han fastholdt, at den danske kirkes praksis var identisk med den wittenbergske, også angående det, der ville kunne henregnes til *adiafora*; han fordømte heller ikke eksplicit calviniske ceremonier.³⁸ Hemmingsen var også teologen bag en række af de forklaringer og tilføjelser, der blev tilføjet til den danske bekendelsesportefølje i løbet af årtierne efter den danske *Kirkeordinans* fra 1537/39 og hans lære i nyere kirkehistoriske undersøgelser anerkendt som regeringens officielle teologi.³⁹

Allerede under Christian III's regering havde en række kongebreve advaret mod gendøbere og i 1555 direkte mod påvirkning fra radikale reformationsteologer og den schweiziske teologi (Sommer 2019, 30. Brevet i *Danske Kirkelove*, bd. 1, nr. 472). I 1557 forfattede Hemmingsen den såkaldte *Tabella de Coena Domini*, som kunne stadfæste den korrekte nadverforståelse i den danske kirke – og understrege oppositionen til fx kirken i Bremen, hvor Christian III havde ment, at den nadverlære, som Albrecht Hardenberg (1510-1574) havde fremført, var tættere på Calvin end på Luther. Tabellen afviste forståelsen af nadverens elementer som tegn (Karlstadt, Zwingli m.fl.), en anabaptistisk og romersk forståelse, mens den calviniske forståelse af en åndelig realpræsens blev omtalt som en position, nogle lærde var uenige i. Imidlertid nævnte Hemmingsen ingen navne her, og tabellen sluttede med den sande forståelse, som er den, der findes i *Confessio Augustana* – udgaven dog uomtalt, hvorved den danske kirke var åben for i det mindste en filippistisk tolkning af nadveren.⁴⁰

38. Niels Hemmingsen. *Commentaria in omnes epistola apostolorum, Pauli, Petri, Judæ, Johannis, Jacobi et in eam, quæ ad Hebræos inscribetur*. Leipzig 1571, her citeret efter Lausten 2013's gennemgang, 105-109.

39. Fx Sommer 2019, men særlig tydeligt Angel 2022, 31-69.

40. Tabellen i H.F. Rørdam 1886, 78-86. Se også Lausten 2013, 115 ff. (illustration s. 120 med optryk af den eneste samtidige udgave, der er bevaret – fundet i den sachsiske kurfyrst Augustus arkiv i Dresden). Lausten påpeger endvidere, at de senere så vigtige lutherske markører i *Konkordieformlen* om ubikviteten, *manuducatio oralis* og *indignorum* lades uomtalt i Hemmingsens beskrivelse af den sande, lutherske position efter *Confessio Augustana*.

Til fyrstemødet i Naumburg i 1561, som er omtalt tidligere, fik Frederik II Niels Hemmingsen til at skrive en ny latinsk udgave af den danske kirkeordinans med titlen *Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum* (1561, udg. Kornerup 1953). Teksten var i mange henseender en nybearbejdelse af den foreliggende latinske ordinans, men titlen understreger, hvordan denne over for de tyske, protestantiske fyrster skulle præsenteres (Frederik II deltog ikke selv personligt) som den danske kirkes *confessio*. Heri møder vi fx i nadverartiklen en art blandingsform af CA *Invariata* og *Variata*, ligesom bekendelsen udtrykte Danmarks forbindelse med alle protestanter, selvom opfattelserne (altså teologien) på visse punkter kunne afvige (Angel 2022, 41; *Confessio et Ordinatio*, 4; 56f.; 52).

Det samme var tilfældet, da Hemmingsen i 1569 blev bedt om at skrive de såkaldte *Fremmedartikler*, der kunne bruges til eksaminaton af fremmedes religion. På daværende tidspunkt var der på grund af kejserens fremfærd i Holland et vist pres af calviniske flygtninge på Danmark. Heri nævner Hemmingsen ikke *Corpus Philippicum*, men kun *Confessio Augustana*. Igen er det dog uklart, hvilken udgave af CA, der er tale om – og dette på et tidspunkt, hvor det var blevet almindeligt i Tyskland at skelne mellem udgaverne. *Fremmedartiklerne* har tydelig karakter af en art bekendelsesskrift med 25 artikler om troens centrale påstande.⁴¹ De tilrejsende nederlænderes ankomst til København og Malmø havde ført til en frygt for, at der iblandt dem kunne være sakramenterere eller gendøbere, mens calvinisme ikke var noget, der optog kongens efterlysning af et dokument fra Det Teologiske Fakultet til efterprøvelse af sådanne afvigelser fra rigets lære.⁴² Resultatet var *Fremmedartiklerne* (jf. indledning i Rørdam 1867-68). Ifølge den korte indledning slutter artiklerne sig til “den hellige Kirckis Symbola, den Apostoliske, Niceniske, oc Ambrosij” samt “den Ausborgiske bekiendelse”, der som sagt ikke bestemmes nærmere (Rørdam 1867-68, 236): tydeligvis er artiklerne her på linje med Hemmingsens *Confessio et Ordinatio* fra 1561, hvor det samme var tilfældet. Retfærdiggørelse er forensisk forstået og hænger sammen helliggørelse (som sanativ og effektiv), men er ikke sammenfaldende (artikel 9-11). Artikel 7 om lovens brug har ligeledes et sådant filip-pistisk *touch* med sit krav om samtykke om tre brug (“nyttig i trende maader”), og artikel 16 om nadveren, hvor de fremmede afkræves, at “tro Herrens Legeme, som er giffuit for oss, oc hans Blod, som er

41. Artiklerne er optrykt hos Rørdam 1867-1868, 234-243.

42. Dette var helt på linje med et kongebrev af 29. september 1555, der foranlediget af Jan Łaski-sagen i 1553, genbekræftede det tidligere udstedte generelle forbud i et kongebrev (nævnt ovenfor) fra 1553 mod gendøbere, sakramenterere og andre sværmere. Kornerup 1959, 130.

vdgydit for oss, til Synderis forladelse at være sandelige og visselige tilstæde vdi hans Naderis Sacrament” (240). Der er ikke en bestemmelse af, hvordan Kristus er tilstede, i elementerne eller i handlingen (hvilket er hovedforskellen i artikel 10 mellem CA, *Invariata* og *Variata*). Faktisk står der i den efterfølgende sætning *Fremmedartiklernes* artikel 16, at troen er det afgørende moment i modtagelsen af syndernes forladelse. Den manglende udspecificering af, hvor og hvordan Kristus er tilstede, synes at åbne for, at også CA *Variatas* tale om, at Kristi legeme og blod “exhibeantur” (præsenteres/fremvises) for dem, der spiser Herrens nadver med brød og vin, rummes i den danske definition. Der ydermere brillerer med fraværet af en fordømmelse af dem, der lærer anderledes om nadveren. Igen peger det på CA *Variata*, der netop udelader fordømmelsen af anderledes lære om nadveren. Det gøres i *Fremmedartiklerne* til et krav, at den danske kirkeskik efterfølges i nadverens afholdelse. Denne og andre formuleringer fortæller os, at *Kirkeordinansen*, som regulerede ritualer og praksis, var tæt sammenspunden med selve den sande kristendom i riget. *Fremmedartiklerne* blev optrykt på flere sprog: dansk, latin og tysk, og blev genoptrykt i løbet af det efterfølgende århundrede (1615 og 1643). I 1618 blev de udlagt af landets ledende biskop, Hans Poulsen Resen, som en del af den danske kirkes bekendelse.⁴³

Når vi betragter disse forskellige aktstykker, da er den nærliggende konklusion, at Danmark ved Frederik II i 1580 afviste at tilslutte sig *Konkordiebogen*, fordi den danske konfession allerede var fastlagt og defineret igennem de foreliggende danske kirkeretslige dokumenter. Med andre ord var *Kirkeordinansen* (og måske det for udenlandske læsere rettede: *Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum*), *Nadvertabelen* og *Fremmedartiklerne* rigets de facto konkordiebog, idet de på minimal vis åbnede for maksimal protestantisk teologisk divergens inden for en wittenbergs defineret ramme.

I et svar på et brev fra den hessiske landgreve, Wilhelm IV, i 1581, hvori landgreven havde ytret sig om Jakob Andreaes og “ubikviti-

43. Det skete bl.a. i forbindelse ved mindefesten for Luthers død i februar 1618, hvor borgere i København af fremmed konfession, blev sammenkaldt for at sværge offentligt på *Fremmedartiklerne*. Senere samme år udlagde Resen artiklerne for Sjællands præster på Skt. Hans-landemodet. I 1619 indførtes for præsterne (1625 for professorerne) en skreven konfessionsforpligtelse, at ville elske og fastholde Bibelen, og den lære, som var fremlagt i *Luthers Lille Katekismus*, CA 1530 med *Apolo-gien* “og vor Kirkes øvrige Bøger”, det være sig derfor også *Kirkeordinansen* og *Fremmedartiklerne*. Jf. Kornerup 1968, 160 f. I Resens synodalberetninger i juni 1618 sammenlignes englen i Åb 14,6 med Luther; de fire (døds-)engle nævnt Åb 9,15 med Karlstadt/Müntzer, Zwingli (“Calvinistarum pater”), Servet og Loyola. Disse figurerer giver associationer til *Konkordieformlens* artikel 12, der har næsten samme oplistning.

sterne”, dvs. tilhængere af *Konkordieformlens* lære om Kristi allestedsnærvær i nadveren, skriver Frederik II, at “wir mitt demselbigen Buch [*Konkordiebogen*] nichts wollen zu schaffen haben”. I stedet ville Frederik blive ved den ordning, som hans far, Christian III, havde indstiftet, hans “Kirchen Ordinantz”. Ordlyden peger på, at det er *Kirkeordinansen* fra 1537/39, der her er henvist til. Den heri “verfasten reinen Lehre” skulle ifølge Frederik II være retningsgivende og bestemmende for hans regering. Kongen beskriver i samme brev, hvordan han var gået personligt i brechen for *Kirkeordinansen* som den danske kirkes lærekorpus og derfor brændte de tilsendte eksemplarer af *Konkordiebogen*:

Die beiden gedruckten Exemplaria, so trefflich schon vnd herlich eingebunden, vns vnsere freundliche liebe Schwester, die Churfurstin zu Sachssen [Anna] etc., vnlangst zugeschickt ... auff ein gutt Schorsteinfeur gebracht vnd verbrandt⁴⁴

Episoden blev allerede i samtiden gengivet sådan, at Frederik II havde opbrændt bogen for øjnene af gesandter fra Sachsen.⁴⁵ Handlingen var i overensstemmelse med den danske religions- og konfessionspolitik. Den danske “konfession” var således en juridisk-konfessionel ramme, der formåede at rumme både den retning, som blev til filippismen og reaktionen i form af den sidenhen benævnte lutherske ortodoksi. Samtidig imødekom en sådan, kan vi sige: konfessionel pragmatisme, som afvisningen af *Konkordiebogen* var udtryk for, i høj grad Frederik II’s udenrigspolitik med øje for alliancemuligheder inden for hele protestantismen, dvs. en panprotestantisk position, hvori filippismen kunne være fordelagtig.⁴⁶ Ifølge skandinavisten og militærhistorikeren Pauls Lockharts tese i *Frederik II and The Protestant Cause* (2004) var den danske udenrigspolitik (der dengang også var religionspolitik) mærket af kongens overhængende frygt for et storstilet katolsk angreb på den samlede protestantiske verden. Derfor søgte

44. Frederik II til Wilhelm IV, 8. feb. 1581, i Kornerup 1958, 222-224 og i Feddersen 1925, 276 f.

45. Carsten Bach-Nielsen (1999) har påvist en kilde, der sandsynliggør, at Frederik II brændte *Konkordiebogen* for øjnene af de sachsiske udsendinge og argumenteret for denne handlings samklang med den danske politiske position.

46. Frederik II nærmede sig allerede i 1560 Elizabeth af England. Da spanske tropper gik ind i Nederlandene i 1566, førte det til et hollandsk flygtningepres på Danmark og derfor behovet for en kontrol af tolerabel protestantisme (d.e. *Fremmedartiklerne* 1569). Bartholomæusnatten 24./25. august 1572 styrkede derfor de danske ønsker for en panprotestantisk alliance, mens det omvendt bestyrkede det lutherske Sachsen i, at den habsburgske kejsermagt var værd at alliere sig med. Angel 2022, 42.

han bevidst at etablere en sådan panprotestantisk alliance fremfor at ville lade sig binde til *Konkordiebogen* og dermed resterne af lutheranernes schmalkaldiske forbund (Lockhart 2010).⁴⁷ I den forstand var afvisningen en beskyttelse af et selvstændigt dansk *corpus doctrinae*⁴⁸ og dermed en allianceåben position, både hvad angik teologien og religionspolitikken, sidstnævnte i form af udenrigspolitikken over kejseren (Kornerup 1958, 233).⁴⁹ Hvad der igen var i tråd med forgængeren Christian III's koncentration om wittenbergsk enighed i læren og siden 1544 i en ikke-udfordrende position over for kejserriget i syd.⁵⁰ Eller som *Fremmedartiklernes* fortale definerer enhedsbestræbelsen, der således opretholdtes også efter *Konkordiebogen* forandrede den teologiske situation: At kunne holde fast i læren "som vdi wor kiere Herre Faders ... Regering och til thenne dag vdi wor tid wanfæcthid [uanfægtet] haffuer werit" (Rørdam 1867-68, 234).

Konklusion

Jeg har i denne artikel vist, hvordan *Konkordieformlen* indførte en autoritetsstruktur i lutherdommen, hvor *Confessio Augustana* i sin uforandrede udgave blev normerende for skriftudlægningen. *Confessio Augustana* kunne validere både Skriftens og Luthers udsagn og/eller blive bekræftet af samme. Dermed førte konkordieteologien lutherdommen ind på et konfessionelt spor, der var et anderledes konfessionsargumentatorisk spor end den mere åbne danske bekendelsesdannelse. Denne bestod af en række forskellige dokumenter,

47. Lockhart anser Frederik II's politik som fejlslagen, fordi det ikke lykkedes at opbygge en panprotestantisk alliance; men anskuet smallere og med øje for den teologhistoriske udvikling var Frederik II's religionspolitik medvirkende årsag til, at det teologiske og videnskabelige liv i Danmark i de første årtier af det 16. århundrede kunne udfolde sig mere frit end ved eksempelvis universiteterne i de lande, hvor *Konkordieformel* og *-bog* blev normgivende og juridisk forpligtende for teologerne.

48. Hvad Sommer 2019 (45) formentlig også mener med sit udtryk om "a local variant of Lutheranism".

49. Hos Kornerup er en række af brevene mellem Frederik II og Elizabeth I fremgår det, at Frederik II ikke vil tolerere reformer eller diskussioner af den danske kirkeordinans.

50. Den danske politik havde siden traktaten i Speyer i 1544 bygget på et fredeligt- og ikke-konfrontatorisk forhold til naboen i syd. Ligesom Frederik I i sin tid bortgiftede sin datter, Dorothea, til den tidligere højimester i Den Tyske Orden, men efter Prøjsens lutherske reformation nu evangeliske hertug Albrecht for sådan at få nye allierede, forsøgte Christian III at arrangere et ægteskab mellem Frederik (II) og datteren af kejser Karl V's bror, Ferdinand, der blev kejser efter Karl V. Lausten 1977, 201-220.

deriblandt den praktiske kirkeordning i *Kirkeordinansen*, og var den danske kirkes de facto *corpus doctrinae*. Således ville en dansk tilslutning til *Konkordiebogen* risikere at forstyrre såvel udenrigspolitikken (pga. konteksten) som den kirkelige ordning (pga. teologien), som havde været fremherskende og karakteristisk for Christian III's og Frederik II's regeringsperioder. Da Frederik II derfor smed *Konkordiebogen* på en god skorstensild på Antvorskov Slot i 1580, var det altså i overensstemmelse med den danske konfessionelle status, lige så vel som det var en demonstration udadtil af rigets konservative kirke- og udenrigspolitik. Det gav Danmark et anderledes pragmatisk standpunkt end de lutherske stater mod syd, ligesom Danmark på *Konkordiebogens* tid vedblivende var åben over for forhandlinger med reformerte fyrster. Og da religionspolitik og udenrigspolitik på denne tid var sammenspundne størrelser, taler meget for, at det var ønsket om at fastholde på den ene side kontinuitet og på den anden side en vis strategisk pragmatisme i stats- og kirkestyret, der lå bag den danske afvisning af *Konkordiebogen* i 1580.

Litteratur

- Angel, Sivert. 2022. "The Saxon-Danish Controversy over Niels Hemmingsen: The Beginning of Lutheran Orthodoxy in Denmark-Norway?" I *Frühneuzeitliches Luthertum. Interdisziplinäre Studien*, red. Sascha Salatowsky, Joar Haga og Jan-Luca Albrecht, 31-69. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Appold, Kenneth G. 2004. *Orthodoxie als Konsensbildung: Das theologische Disputationswesen an der Universität Wittenberg zwischen 1570 und 1710*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Bach-Nielsen, Carsten. 1999. "En rigtig pinlig historie. Frederik II og Konkordiebogen – endnu engang". I *Ordet og livet. Festskrift til Christian Thodberg*, red. Carsten Bach-Nielsen, Troels Nørager og Peter Thyssen, 104-120. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Barnekow, Kjell. 1940. *Niels Hemmingsens teologiska åskådning. En dogme-historisk studie*. Lund: Gleerup.
- Barton, Peter F. 1981. "Matthias Flacius Illyricus". I *Gestalten der Kirchengeschichte*, Bd. 4, red. Martin Greschat, 277-293. Stuttgart/Berlin: W. Kohlhammer.
- Bergmann, Lorenz. 1927. *Kirkehistorie I-II*. 4. udg. København: P. Haase og Søns Forlag.

- Campi, Emidio og Ruedi Reich. 2009. *Consensus Tigurinus: Die Einigung zwischen Heinrich Bullinger und Johannes Calvin über das Abendmahl. Werden – Wertung – Bedeutung*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
- Deetjen, Werner-Ulrich. 1980. "Concordia Concors – Concordia Discors. Zum Ringen um das Konkordienwerk im Süden und mittleren Westen Deutschlands". I *Bekennntnis und Einheit der Kirche. Studien zum Konkordienbuch*, red. Martin Brecht og Reinhard Schwarz, 303-349. Stuttgart: Calver Verlag.
- Dingel, Irene. 1994. "Ablehnung und Aneignung. Die Bewertung der Autorität Martin Luthers in den Auseinandersetzungen um die Konkordienformel". *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 105, 35-57.
- Dingel, Irene. 1996. *Concordia controversa. Die öffentlichen Diskussionen um das lutherische Konkordienwerk am Ende des 16. Jahrhunderts*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Dingel, Irene. 2000. "Flacius als Schüler Luthers und Melanchthons", I: Gerhard Graf, Hans-Peter Hasse m.fl. (red.). *Vestigia pietatis: Studien zur Geschichte der Frömmigkeit in Thüringen und Sachsen*, FS Ernst Kock. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 77-93
- Dingel, Irene. 2014. "Luthers Authority in The Late Reformation and Protestant Orthodoxy". I *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, red. Robert Kolb, Irene Dingel og L'ubomír Batka, 525-539. Oxford: Oxford University Press.
- Dreyer, Rasmus H.C. 2017. "The Changing face of Lutheranism in post-Reformation Denmark". I *Medicine, Natural Philosophy and Religion in Post-Reformation Scandinavia*, red. Ole Peter Grell og Andrew Cunningham, 38-59. . London/New York: Routledge.
- Dreyer, Rasmus H.C. 2018. "Confessio Tetrapolitana. En augsburgsk bekendelse mellem Luther og Zwingli". *Dansk Teologisk Tidsskrift* 81/3: 205-238.
- Dreyer, Rasmus H.C. 2020. *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Ertner, Jørgen. 1988. *Peder Palladius' lutherske teologi*. København: Akademisk Forlag.
- Fedderson, Ernst. 1925. *Schleswig-Holstein und die Lutherische Konkordie. Ein Beitrag zur Geschichte der evangelischen Kirchenlehre*. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 1/XV. Kiel: Im Selbstverlag des Vereins.

- Frandsen, Henrik. 2013. *Hemmingius in the same world as Perkinsius and Arminius*. Præstø: Grafisk Werk.
- Fremmedartiklerne*, 1867-1868. *Kirkehistoriske Samlinger* 2/IV, red. Holger Frederik Rørdam, 231-243.
- Gassmann, Günther og Scott Hendrix. 2004. *För Kristi skull. Introduktion til de lutherska bekännelserna*. Skellefteå: Artos 2017.
- Hemmingsen, Niels. 1571. *Commentaria in omnes epistola apostolorum, Pauli, Petri, Judæ, Johannis, Jacobi et in eam, quæ ad Hebræos inscribetur*. Leipzig.
- Hägglund, Bengt 1997. "Polemik och dialog: en studie i Johann Gerhards 'Confessio catholica'". I *Teologi för tanken og troen*. Festskrift i anledning av Aksel Valen-Sendstads 65-års-dag 7. maj 1997, red. Karin Christensen, Asger Chr. Højlund og Nils Olav Breivik, 135-146. Århus: Kolon.
- Jacobsen, Lis (red.) 1925-26. *Peder Palladius' danske Skrifter*. Bd. 5. København: Thiele 1925-26.
- Lausten, Martin Schwarz. 1977. *Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*. København: Akademisk Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz. 1987a. *Danmarks Kirkehistorie*. København: Gyldendal.
- Lausten, Martin Schwarz. 1987b. *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*. København: Akademisk Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz (red.). 1989. *Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter*. København: Akademisk Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz. 2013. *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*. København: Anis.
- Lockhart, Paul. 2010. *Frederik II and The Protestant Cause. Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559-1596*. Northern World 10. Leiden: Brill.
- Lyby, Thorkild. 1993. *Vi evangeliske. Studier over samspillet mellem udenrigspolitik og kirkepolitik på Frederik I's tid*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kaufmann, Thomas. 2016. "What is Lutheran Confessional Culture?". I *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*, red. Per Ingesman, 127-148. Leiden: Brill.
- Koch, Ernst. 1990a. "Konkordienbuch". I *Theologische Realenzyklopädie*, red. Gerhard Müller, Bd. 19, 472-476. Berlin: De Gruyter.

- Koch, Ernst 1990b. "Konkordienformel". I *Theologische Realenzyklopädie*, red. Gerhard Müller, Bd. 19, 476-483. Berlin: De Gruyter.
- Kolb, Robert 1999. *Martin Luther as Prophet, Teacher, Hero: Images of the Reformer, 1520-1620*. Grand Rapids: Baker Books.
- Konkordieboken. Den evangelisk-lutherske kirkes bekjennesskrifter. Ny norsk oversættelse* v/Jens Olav Mæland (red.). 1985. Oslo: Lunde forlag.
- Konkordienformel, Die i: Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*. 2014. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2014 (BSLK), 1165-1610.
- Kornerup, Bjørn (red.) 1953. *Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum Anno MDLXI Conscriptae*. København: Gad.
- Kornerup, Bjørn 1958. "Danmark og Konkordiebogen". *Kirkehistoriske Samlinger* 7/III-2, 222-224.
- Kornerup, Bjørn 1959. *Den danske Kirkes Historie*. Bd. 4. København: Gyldendal.
- Kornerup, Bjørn 1968. *Hans Poulsen Resen II* (v/Vello Helk). København: Gad.
- Madsen, Erik Munch 1946. *Niels Hemmingsens Etik. En idéhistorisk Studie*. København: Gad.
- Molland, Einar 1976. *Kristne kirker og trossamfund*, dansk udgave v/P.G. Lindhardt. København: Gad.
- Nørgaard-Højen, Peder 2004. *Den danske Folkekirkes bekendelsesskrifter. Kommentar*. 2. udg. København: Anis.
- Rørdam, Holger Frederik 1868-69. *Kjøbenhavns Universitets Historie*. Bd. 4. København: Den danske historiske Forening.
- Rørdam, Holger Frederik (red.) 1883. *Danske Kirkelove*. Bd. 2. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- Rørdam, Holger Frederik (red.) 1886. *Aktstykker og Breve. Tillæg til Universitetets Historie fra 1537 til 1621*. København: Den danske historiske Forening.
- Salatowsky, Sascha 2022. "Frühneuzeitliches Luthertum. Anmerkungen zum Wandel einer Konfessionsbeschreibung". I *Frühneuzeitliches Luthertum. Interdisziplinäre Studien*, red. Sascha Salatowsky, Joar Haga og Jan-Luca Albrecht, 9-29. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sommer, Mattias Skat. 2019. *Envisioning the Christian Society. The Social Thought of Niels Hemmingsen as a Theologica Contribution to Ordering*

Sixteenth-Century Denmark, PhD Dissertation. Aarhus: Aarhus University, Faculty of Arts

Wenz, Günter. 1996. *Theologie der Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Bd. 2. Berlin/New York: De Gruyter.

Forkortelser

BSLK: *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*. 2014. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2014

MBW: Melancthon, Philipp. *Melancthons Briefwechsel*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1977 ff.

TRE: *Theologische Realenzyklopädie*. 20 bd. Berlin: Walter de Gruyter, 1977-1990.

WA: Luther, Martin. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. 73 bd. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger, 1883-2009.